

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.667.¹⁰⁵ Там же. – Стлб.667.

The article examines appearance and consolidation of Riurykovychi dukes in West-Rus' region: of Rostyslavychi of Halych in Peremyshl', Terebovl' and Zvenyhorod at the end of the XI century and of Iziaslavychi of Kyiv, then of Mstyslavychi in Volyn' (second half of the XI – middle of the XII cc.). The author traces roles of both dynasties in formation of Halych and Volyn' Duchies in the first half of the XII century.

Т.В.Чухліб*

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р. ТА ІДЕЯ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті висвітлюється історія українсько-польських відносин другої половини XVII ст. Фокусується увага на Гадяцькій угоді 1658 р., подіях, пов'язаних із її укладенням і перманентною ідеєю відновлення, у стосунках між Українським гетьманатом і Короною Польською.

Комплекс проблем, пов'язаний із причинами, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, що була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом із генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу Гадяча на Полтавщині й ратифікована у дещо зміненому варіанті на Варшавському сеймі 1659 р., уже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної, але й зарубіжної історіографії¹.

Українські, польські, російські історики, серед яких – М.Костомаров, В.Будзиновський, М.Стадник, М.Гавлик, В.Герасимчук, М.Грушевський, Л.Кубаля, Д.Дорошенко, В.Томкевич, С.Наріжний, Я.Волінський, С.Мишко, В.Смолій, З.Вуйцик, В.Степанков, В.Серчик, М.Дзевановський, Я.Качмарчик, Ю.Мицик, М.Крикун, Н.Яковенко, В.Горобець, Т.Яковлева та ін., розкрили багато важливих аспектів, пов'язаних із генезою, укладенням та наслідками цього важливого в історії Центрально-Східної Європи українсько-польського договору. Водночас, вивчення питання щодо спроб відновлення Гадяцької угоди (або ж її окремих положень) за правління гетьманів Війська Запорозького Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.), Павла Тетері (1663–1665 рр.), Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), Євстафія Гоголя (наказного, 1675–1679 рр.) і пізніших часах, на жаль, поки що перебуває на початковій стадії розробки.

Відомо ж бо, що переважна більшість дослідників у своїх працях розкривають взаємовідносини між Короною Польською та Українським гетьманством після смерті Б.Хмельницького у зв'язку із проблемою впровадження/невпровадження Гадяцької угоди у практику тогочасних українсько-польських взаємовідносин та хронологічно чомусь обмежуються лише кінцем 1659 р. або ж 1660–1661 рр. (укладенням та ратифікацією Чуднівської угоди) та не торкаються власне подій, які відбувалися протягом наступного двадцятиліття: 1662–1682 рр. Однак саме у зазначений період питання про відновлення положень Гадяча порушувалося не лише під час укладення Підгаєцької 1667 р. та Острозької 1670 р. угод між Короною Польською та правобережним Українським гетьманством, але й стояло одним із перших у багатьох вимогах Чигирини

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

(1669, 1670, 1672, 1673, 1674, 1675) до короля Речі Посполитої та Варшавського сейму, а також обговорювалося під час численних зустрічей польських та українських дипломатів, включно до 1682 р. та пізніших часах.

I

Через чотири тижні після смерті гетьмана Б.Хмельницького, наприкінці літа 1657 р., відбулися похорони засновника козацької держави, а згодом і козацька рада. На ній «тимчасовим» («доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький») гетьманом-«регентом» України було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського². Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Б.Хмельницький одержав із рук московського царя. У зв'язку із цим, новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і, зокрема, зазначив, що «ця царської величності булава доброму на ласку, а злому на карність»³. На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, вийтів та бурмістрів І.Виговський зачитав «жалувану» грамоту царя Олексія Михайловича від 1654 р. Потому було ухвалене рішення «служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч прислав»⁴.

За результатами серпневої ради у Чигирині І.Виговський надіслав низку листів урядовцям Московської держави. Зокрема, у зверненні до путивльського воеводи М.Зюзіна він наголосив на тому, що буде «вірно служити» російському цареві⁵. Невдовзі гетьман написав листа й самому Олексію Михайловичу, в якому сповістив монарха про своє обрання та вказував на причини саме такого вибору Генеральної ради.

Уже 31 серпня 1657 р. у розмові з царським послом В.Кікіним І.Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім Військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁶. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої.

4 вересня 1657 р. гетьман заявив новому царському послові Матвееву: «...так, як він (Б.Хмельницький – Т.Ч.) віддав йому (Олексію Михайловичу – Т.Ч.) вірне підданство і службу згідно з присягою, – так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁷. На початку вересня І.Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі перетягнути його на свій бік. Відомо, що таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С.Беньовський, який у той саме час перебував у Чигирині⁸. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським гетьманством, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

Ще перед своїм обранням «регент» Виговський підтвердив існування українсько-трансільванського союзу і в «Декларації Війська Запорозького» до князя Трансільванії й пообіцяв докласти всіх зусиль для утримання Ракоці при владі. Також Чигирин брав на себе зобов'язання допомагати князівству в боротьбі «проти турків, татар та інших ворогів»⁹. У середині вересня І.Виговський намагався поновити добросусідські відносини з Кримським ханством. Це можна зрозуміти з його листа до татарського монарха: «...щоб і ми неодмінно в тому ж з Вашою Ханською Милістю перебували в приятельстві і присяжному братстві..., а ми з Війська нашого відправимо для договорів»¹⁰. Український гетьман навіть погоджувався особисто прибути до Бахчисараю для укладення мирного договору. Процес переговорів із татарами періодично відновлюється протягом усієї осені.

У той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища козацької держави: «...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»¹¹. Після цього гетьман запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському цареві.

Із огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву у своє безпосереднє володіння, рада все ж таки вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно на Корсунській раді 1657 р. було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *liberta gente et nulli subiecta* («вільний народ і нікому не підлеглий»)¹². Окрім того, у тексті договору зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів, за винятком світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність»¹³.

Однак уже відтоді гетьманський уряд поступово відходить від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширилася думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воевод не хочемо – хочемо від царя відступити»¹⁴. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами¹⁵. На причини, які штовхнули гетьмана Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував М.Грушевський. Згідно з його дослідженнями, українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воеводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» у старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо¹⁶.

Про «зрадницькі» дії гетьмана І.Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я.Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: «... вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воеводами, з Волоським і з Мультянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності...»¹⁷.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманства. Зважаючи на досить значну історіографію цієї справді непересічної (не лише у польській та українській, але й східноєвропейській історії) події, висвітлено лише її вплив на формування урядом І.Виговського полівасалітетної моделі своєї зовнішньої політики¹⁸. Адже, як зазначають дослідники, саме мотиви зовнішньополітичного плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, а й призвели згодом до її краху¹⁹.

У Гадячі гетьман І.Виговський у присутності польських комісарів склав присягу наступного змісту: «Я, Іван, своїм і всього Війська запорозького іменем присягаю Пану Богу Всемогутньому в Трійці Святій єдиному на те, що в Комісії, яка своїм і Війська Запорозького іменем із Вельможними комісарами укла-

деними у всіх її положеннях із Військом запорозьким, так як комісія і постанови описані, які у всьому виконувати буду і підтримувати як гетьман військ Руських із військом охороняти буду...»²⁰. Як зазначалося, цей текст мав вступити в дію лише у випадку складення взаємної присяги королем Речі Посполитої.

Зважаючи на те, що в одному з проектів угоди українською стороною закладалося положення щодо неучасті козацьких військ у польсько-російській війні («з царем якщо б Й[ого] К[оролівська] М[илість] і стани коронні і В[елике] К[нязівство] Л[итовське] bellum ofensivum піднести прийшло, Військо Запорозьке до такої війни залучене не буде»)²¹, можна зробити висновок, що гетьман І.Виговський та його оточення сприймали майбутній союз не як антимосковський, а лише як ще один крок до здобуття від монарха (у даному випадку польсько-го) кращих умов для державного існування гетьманату. Підтвердженням цього є й оголошене на вальному сеймі у Варшаві генеральним обозним Т.Носачем бажання бачити на троні Речі Посполитої московського царя. З іншого боку, такі висловлювання представника генеральної старшини засвідчували наявність у середовищі козацької еліти гострої політичної боротьби щодо визначення зовнішньополітичних орієнтирів Українського гетьманства²².

Прикладом для цього можуть слугувати події, що передували укладенню угоди в Гадячі. Тоді польські послы три дні чекали аудієнції у гетьмана Виговського. Він же у цей час радився з російським послом В.Кікініним, що згідно зі свідченнями сучасників могло привести до відмови українського гетьмана від підписання договору з Польщею²³.

Ще задовго до Гадяча, у березні 1658 р., Виговський відрядив до Варшави полковника П.Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення тим угоди зі Швецією. Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, водночас, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони²⁴. Це дало б можливість поновити союз із Кримським ханством, який перебував у дружніх стосунках із Яном II Казимиром.

Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г.Лесницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»²⁵.

На нашу думку, оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мали подвійну мету. Крім запевнення українців у тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не «зраджують» своєму московському сюзеренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманства щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду України розвивалася не тільки у напрямку Вар-

шави, але й Стокгольму, Стамбулу, Бахчисараю та тієї ж Москви. Кожний із цих зовнішньополітичних напрямків був важливий для справи утвердження новоутвореної держави. 18 жовтня 1658 р. І.Виговський написав листа до шведського короля Карла X Густава, де висловлює жаль із приводу недовісти українсько-шведського союзу, який був укладений незадовго до цього в Корсуні²⁶. Одночасно він звертається до брата короля Швеції герцога Адольфа із проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги²⁷. 19 жовтня того ж року, очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха звертається відомий український дипломат Данило Олівеберг із порадою Карлу X Густаву прислати до України тисячу солдат, а також укласти мирний договір із Річчю Посполитою²⁸.

Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення – підписавши мирний договір із Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавляло його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Російський посол в Україні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один із найближчих сподвижників Виговського, полковник Г.Гуляницький: «Свейський (шведський – Т.Ч.) король у великого государя... милості пошукав і згоду з великим государем... учинив. І Г.Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав: «...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді»²⁹.

Ще на початку 1658 р. І.Виговський уклав військовий союз із союзником польського короля – ханом Мегмед-Гіреєм IV. Згідно з його положеннями, кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі³⁰. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. А тому в листі до Яна II Казимира від 4 серпня 1658 р. Виговський написав: «...готовий на коня сідати проти ворогів В[ашої] К[оролівської] М[илості], особливо Москви, проти якої виступлю за першим же наказом королівським..., аби ВКМосьть листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»³¹. Невдовзі гетьман запевнив короля, що зробив усе необхідне для того, щоб Україна перейшла до «дітичного» монарха³². Татарський хан був дуже задоволений щодо зближення Чигирини і Варшави й без вагань надавав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини старшини. Крім того, саме сорокатисячне кримське військо допомогло І.Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.³³

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди 1658 р., проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не отримала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Зокрема, у листі від 5 грудня 1658 р. гетьман писав до великого коронного канцлера Речі Посполитої М.Празжмовського: «...хоча б також прибуло скільки-небудь і кінного війська (від Польщі – Т.Ч.), то я був би радий; по іншому, введений в оману надією на отримання обіцяної договором допомоги, я не знаю, як буду в стані привернути на користь Його Королівської Милості і Речі Посполитої народ, одним словом, що не довіряє укладеному миру»³⁴.

Ще перед тим, як зазначалося вище, гетьман І.Виговський відправив до Польщі свого посла Тетерю із пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до України³⁵. У середині грудня 1658 р. до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув впливовий український полковник Антон Жданович³⁶. Однак лише на початку 1659 р. українцям

«прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська великі» (всього близько 5–6 тис. осіб)³⁷. 16 січня український гетьман написав вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохав додаткової та більш дієвої допомоги³⁸. Просування російських полків углиб козацької України змусило Виговського знову послати до Варшави посольство у складі Ю.Немирича, Г.Лесницького та С.Мазепи, щоб воно «просило людей на поміч»³⁹.

Тут слід зазначити, що, одночасно із цими заходами українського гетьмана, продовжувався ратифікаційний процес Гадяцької угоди. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Тимошем Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана І.Виговського спеціального посла К.Перетяткевича із настійливою вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську автономію у складі Речі Посполитої. Після ознайомлення із пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями того ж Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»⁴⁰. А 12 червня 1659 р. виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому (!) для українського гетьманства варіанті. Це загострило не тільки внутрішньополітичну ситуацію в Україні та українсько-польські стосунки, а й не дозволило козацькому війську виступити єдиним фронтом проти московських підрозділів князя О.Трубецького.

Потрібно відзначити, що велику роль у життєздатності Гадяцького проекту відіграла позиція Шведського королівства. Перемоги Стокгольма у війні проти Речі Посполитої обумовлювали принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, у зв'язку з чим згорталися бойові дії на польському фронті⁴¹. З іншого боку, лише за умови швидкого примирення Швеції та Польщі гетьманський уряд міг сподіватися на нейтралізацію воєнних операцій Москви проти України. Саме тому гетьман Виговський закликав короля Яна II Казимира до примирення із Карлом X Густавом⁴².

У світлі зближення Чигирини й Варшави, окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що, як відомо, призвели до війни між гетьманством і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, І.Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни із Московською державою⁴³. В одному із варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин із царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17 вересня 1658 р., І.Виговський відпустив до Москви російського посла В.Кікіна із листом, де стверджувалося, що він «буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні»⁴⁴. Протягом другої половини вересня український правитель дотримувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воєводі Г.Долгорукому про «відомість від Його Царської Величності»⁴⁵.

18 жовтня 1658 р., одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки, І.Виговський пише до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників»⁴⁶. Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманства й оголосила про «зраду» І.Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, незважаючи на це, у середині жовтня того ж року гетьман звертається до царя Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої Царської Величності, в якій із немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити»⁴⁷.

Засвідчуючи свої добрі наміри, І.Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я.Портомоїна й запропонував йому передати ца-

рю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Однак, якщо Московське царство все ж таки вирішить воювати з Україною, то, попереджав І.Виговський, «..гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, швейські і волоські ратні люди і кримські татари та турецький салтан...»⁴⁸. Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: у цей час (початок листопада 1658 р.) війська князя Г.Ромодановського окупували полкові міста Полтавщини Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів був висланий полковник І.Кравченко. Можливо, саме тому, у січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки. Однак гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, уже не захотів приставати на запізнілі російські мирні пропозиції. «Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воеводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде»⁴⁹, – говорив у цей час наступник Б.Хмельницького московському послові Булгакову.

Також у січневому листі до Олексія Михайловича Виговський пояснив царю мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав гетьман, цар не надав необхідної допомоги для придушення опозиційних військових виступів Я.Барабаша та М.Пушкаря, по-друге, російські підрозділи князя Г.Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися Чигирину; по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали»⁵⁰.

У відповідь царські дипломати запропонували українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди 1658 р. (!), що, на нашу думку, було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії царських воевод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І.Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди.

У квітні 1659 р. воевода В.Шереметев сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воевода, із турецькими людьми, та угорський новий король...»⁵¹. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послы. Крім того, І.Виговський направив посольство до Стамбула на чолі із А.Ждановичем – на випадок розриву союзницьких стосунків із Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу («...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч»)⁵².

Більше ста (за іншими даними – десяти) осіб на чолі з Р.Гапоновичем та О.Астаматієм перебували у травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М.Петровський, було приєднання Українського гетьманства до Туреччини на умовах васальної залежності⁵³. Чи не найголовнішою умовою уряду І.Виговського у разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні, пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю.Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно урядом І.Виговського ведуться активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії, який був довголітнім покровителем

і союзником Варшави. Брат гетьмана Данило (за іншими даними, Ю.Немирич) зустрівся із представником Відня бароном Ф.Лісолею, якому заявив «із задоволенням, що прагне вірності королеві (Речі Посполитої – Т.Ч.) зберегти, аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] В[еличність] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо І.Виговського було готове піддатися йому»⁵⁴.

Згідно з повідомленнями австрійця Ф.Лісолі український гетьман пропонував Леопольду I й габсбурзькій династії підтримку в боротьбі за польсько-литовський трон, а також «в інших справах»⁵⁵. Про початок українсько-австрійських переговорів відразу ж стало відомо королю Яну II Казимиру, який заборонив «гетьманові Великому князівства Руського» продовжувати їх надалі. Окрім того, навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори і з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій⁵⁶. Як відзначали вже сучасники, така різновекторна дипломатія І.Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище («*seorsivum statum*»).

Отже, І.Виговський (спочатку як «регент» малолітнього Ю.Хмельницького, а потім уже на гетьманській посаді) уміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Б.Хмельницького – «лякати короля царем, а царя королем». Тим самим Українським гетьманством торувався шлях до того, щоб «не бути ані під королем, ані під царем». Недотримання монархом Московського царства взятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель України змусило уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, що була укладена у вересні 1658 р. в Гадячі.

Із цього часу формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості з Росією. Однак, за всіх переваг Гадяцької угоди, її положення все ж таки поступалися домовленостям із Москвою чотирирічної давності. Якщо українсько-російський договір 1654 р. передбачав лише номінальну васальну залежність гетьмана від московського царя, то угода 1658 р. узаконювала входження козацької держави як складової частини до Речі Посполитої, хоча й на федеративних правах.

Водночас, відмова гетьмана І.Виговського від протекції московського царя⁵⁷ й пошуки нового сюзерена не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою. А вже перед тим наступник гетьмана І.Хмельницького уклав Корсунський договір 1657 р. зі Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки із Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей із Польщею, він проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекції. Лише складна внутрішньополітична ситуація у країні не дала змоги І.Виговському завершити плани свого попередника щодо утвердження козацької держави на міжнародній арені.

II

Одним із яскравих представників української еліти кінця 1640-х – середини 1670-х рр. був Петро Дорошенко. Перебуваючи в гетьманських урядах Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері, С.Опари, а потім і сам утримуючи протягом десяти років гетьманську булаву, він неодноразово очолював дипломатичні посольства та комісії Українського гетьманства на переговорах із Коронаю Польською та від імені козацької держави укладав мирні угоди з Варшавою.

Як відомо, П.Дорошенко розпочав свою стрімку політичну кар'єру ще у 1647 р.⁵⁸ На той час він перебував у «рицарському колі» Б.Хмельницького, тобто серед тих старшин Війська Запорозького, які не побоялися вже вкотре за більш, ніж півстоліття від часу козацьких війн К.Косинського і С.Наливайка знову піднятися на збройну боротьбу не лише за «права та привілеї» козацтва, але й за «вольності» інших станів тогочасного українського/руського суспільства. Безпосередня участь козацького старшини П.Дорошенка у переговорах Українського гетьманства з урядами Речі Посполитої, Османської імперії, Шведського королівства, Московського царства, Кримського ханства, Молдавського князівства, які проводилися протягом 1650-х рр., стали тим справжнім вишколом державного діяча (у т. ч. політика і дипломата), що дозволило йому, очолюючи з 1665 до 1676 р. козацьку Україну, проводити прагматичну зовнішню політику та вимагати від сусідніх монархів кращих умов для існування утвореного за часів Хмельниччини державного організму⁵⁹.

У вересні–жовтні 1660 р., очолюючи Чигиринський полк поблизу Чуднова, П.Дорошенко одним із перших підтримав бажання гетьмана Ю.Хмельницького покинути московського царя й перейти на бік польсько-литовського короля. Тоді ж під час переговорів із поляками поблизу Ставищ однією із перших умов української делегації, яку очолювали впливові козацькі старшини П.Дорошенко, Г.Лісницький, М.Ханенко, І.Кравченко та М.Махержинський, була вимога повернення до першої редакції Гадяцької угоди 1658 р. У відповідь на це королівські представники дуже образилися, адже, на їхню думку, козаки мали погоджуватися на мир за будь-яких умов.

Після напружених спільних засідань 17 жовтня 1660 р. між Короною Польською та Українським гетьманством було укладено мир, що, зокрема містив і таке положення: «Комісію (тобто, угоду – Т.Ч.) Гадяцьку така яка є затверджується Їх М[ило]сті П[ани] Гетьмани (коронний і польний – Т.Ч.) присягою своєю підтвердити мають. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського раніше належали що і Вольностям Війська Запорозького менш потрібні виходять...» (тут і далі виділення автора – Т.Ч.)⁶⁰. Отже, цей важливий вислів мав, по-перше, означати, що Гадяцька угода була підтверджена частково у варіанті 1658 р., адже в угоді, підписаній «в обозі під Гадячем», лише один раз згадувалося про «Князівство Руське» (у контексті «Гетьман Князівства Руського», а йшлося лише про «землю Руську», «народ Руський», «гетьмана Руського», «гетьмана Військ Руських»). Усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорозьким.

Сучасник тих подій Веспасіан Коховський відзначав, що під час переговорів П.Дорошенко вів себе з великим достоїнством і заявляв королівському комісару Любомирському, що якщо «будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги»⁶¹. Лише представник кримського хана, нуредін-солтан, зумів переконати обидві сторони досягнути компромісу. До речі, першим свій власноручний підпис під Чуднівським⁶² договором залишив «Петро Дорошенко, Полковник Війська Їого К[оролівської] М[ило]сті Запорозького, Комісар»⁶³. 18 жовтня 1660 р. відбулася обопільна присяга поляків та українців у вірності. 1661 р. варшавський сейм затвердив текст Чуднівської угоди та нобілізував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню. Серед інших до шляхетства Речі Посполитої був приведений і козацький полковник Петро Дорошенко⁶⁴.

Треба відзначити, що в інструкції послам від Українського гетьманства на сейм 1661 р. у Варшаві відзначалося, що українські дипломати мали добиватися постанов Гадяцької угоди 1658 р. У цей час Чигирин був переконаний, що Корона Польська знову внесе до угоди відповідні корективи, як це було в 1659 р. У разі відмови виконати ці пункти польською стороною посольство геть-

мана Ю.Хмельницького на чолі з С.Богдановичем-Зарудним, М.Зеленським та І.Кравченком мало заявити, що український уряд не буде вважати себе зобов'язаним і надалі підкорятися польсько-литовському королю. Однак, хоча затверджений на сеймі 1661 р. текст Чуднівської угоди не повною мірою відобразив прагнення українців, вони все ж таки погодилися із запропонованим варіантом. Натомість польський історик Я.Качмарчик у своїй останній книзі зазначив, що саме із сеймовою постановою 1661 р. остаточно зазнала краху «гадяцька ідея Речі Посполитої трьох народів»⁶⁵.

Із огляду на такий висновок колеги з Польщі хочемо наголосити на тому, що вилучення з тексту Чуднівської угоди згадки про «титул Князівства Руського і привілеїв належних до того Князівства»⁶⁶, на нашу думку, усе ж таки не означало зникнення ідеї утворення триалістичної польсько-литовсько-руської (українсько/козацької) федерації. Адже з українського боку більша частина козацької старшини виступала за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч із Коронаю Польською та Великим князівством Литовським мало стати Військо Запорозьке, а повноваженнями-«привілеями» великого руського князя володів би правитель козацької України – гетьман.

У зв'язку з приходом до влади у 1663 р. колишнього «королівського секретаря», гетьмана П.Тетері почали розроблятися нові умови політичних взаємовідносин між Чигирином та Варшавою. Очевидно, що до них був причетний і Петро Дорошенко, який став генеральним осавулом, а також почав виконувати обов'язки наказного гетьмана. Про своє бачення українсько-польських відносин новий український уряд оголосив у дипломатичній інструкції посольству на чолі з полковником Г.Гуляницьким, яке наприкінці січня 1663 р. відправилося до столиці Речі Посполитої. Одним із перших її положень було забезпечення «прав і вольностей» Війська Запорозького з урахуванням положень Гадяцької угоди⁶⁷. З огляду на вимоги української сторони Варшава йде на окремі поступки. Зокрема, вона погоджувалася дотримуватися традиційних козацьких «прав і привілеїв», а також обіцяла нарешті розпочати діяльність спеціальної комісії для розгляду спірних церковних питань (така комісія мала діяти ще від часу затвердження Гадяцької угоди на весняному сеймі 1659 р.). Поляки навіть дозволяли проведення Чигирином самостійної зовнішньої політики щодо Молдавського і Волоського князівств. Король також наказав звільнити з ув'язнення впливового козацького старшину, полковника І.Богуну. Однак до цілковитого вирішення порушених гетьманським урядом питань так і не дійшло. Найбільш дражливим у двосторонніх стосунках залишалося питання зі становищем православної церкви. Як відзначалося в одному з документів, українці були «...дуже знервовані ненадійною обіцянкою повернення церков»⁶⁸.

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року»⁶⁹. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «народом українським» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод, в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким», з одного боку, та «королем» і «станами Речі Посполитої» – з іншого. Цей важливий у розвитку українсько-польських стосунків другої половини XVII ст. документ у свій час ґрунтовно проаналізований різними істориками⁷⁰, а тому розглянемо його положення лише з погляду відповідності Гадяцькій угоді.

Уже в першому розділі «Інструкції» 1664 р. під назвою «Релігія Грецька» у 4-му пункті згадувалося про саму Гадяцьку угоду, яку було названо «конституцією». Тут також ішлося про діяльність комісії, що мала діяти згідно з її положеннями у справі повернення відібраних раніше в українців православних церков⁷¹. У 8-му та 9-му пункті йшлося про відповідний правовий статус «академії та київських шкіл», який їм мав бути наданий згідно з відповідним пунктом Гадяцької угоди. Окрім того, у 10-му пункті говорилося про заснування академії в Могилеві, що теж відповідало гадяцьким положенням про відкриття такого навчального закладу для українців на території Великого князівства Литовського. Загалом же «Інструкція» мала ще ряд важливих пунктів, зокрема щодо «вольностей Війська Запорозького», які так чи інакше повторювали або ж резонували з текстом Гадяцької угоди.

Отримавши гетьманську булаву в серпні 1665 р. у результаті змови проти свого попередника Степана Опари П.Дорошенка, очевидно, за порадою кримського хана, листовно задекларував свою прихильність до протекції «природного» або ж «дідичного» сюзерена українських гетьманів – короля Речі Посполитої. Водночас, майже відразу після підтвердження свого гетьманства через обрання на козацькій раді, 23 жовтня 1665 р., П.Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати свій «гетьманський регімент», а отже, відмовитися від царської зверхності⁷². Таким чином, новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України.

«Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»⁷³, – говорив П.Дорошенко у той час. 20 листопада 1665 р., перебуваючи в Умані, гетьман відправив два листи до Яна II Казимира, в якому просив того розіслати королівські універсали до населення Лівобережної України та козаків Запорозької Січі, щоб ті переходили під королівську протекцію⁷⁴. Невдовзі П.Дорошенко вислав своїх послів до Варшави, які мали прохати польсько-литовського монарха про затвердження відповідних владних повноважень нового гетьмана Війська Запорозького.

Наприкінці року до Чигирина прийшли листи від Яна II Казимира, в яких той картав Дорошенка за самовільне захоплення гетьманської булави. Саме тому в посланні до короля від 1 січня 1666 р. гетьман відповідав, що мусить залишатися «невільником тої функції, носячи титул Гетьмана запорозького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилося без голови...»⁷⁵. Окрім того, у своїх листах до П.Дорошенка польсько-литовський король запросив прислати «комісарів» від Українського гетьманства на сейм, щоб виробити спільну угоду. У зв'язку з цим, е лютому 1666 р. гетьманський уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. У документі під довгою, але виразною назвою «*Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лости]вого і всієї Р[ечі] П[осполитої] послам нашим ввірена», скликаний на 17 березня того самого року*»⁷⁶, зокрема відзначалося, що «...ми всі, обивателі українські... прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»⁷⁷. Зі свого боку, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього поспільства українського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його Королівської Милості» й за дорученням «одностайної» козацької ради на варшавському сеймі

1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо⁷⁸. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві П.Дорошенка, якого згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П.Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («народу політичного»), але й забезпечити собі права легітимного правителя-васала усієї ранньомодерної Української держави.

У відповідь на ці вимоги король Ян II Казимир знову відписував П.Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди та здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись трохи згодом перед королем, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», а стосовно союзницьких відносин гетьманства з ханством П.Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої⁷⁹.

«Інструкція» 1666 р. неодноразово посилається на «зборівські пакти» 1649 р. між Коронаю Польською та Військом Запорозьким, однак якщо документ, ухвалений на козацькій раді в Лисинці, порівняти з Гадяцькою угодою, то насамперед подібною виглядає структура подання й навіть послідовність викладу, адже «Інструкція» так само, як і ухвали 1658/1659 рр. передбачала: у пп.1–6 – забезпечення належних прав православної церкви (так, наприклад, у п.4 йшлося про те, що згідно з гадяцькими домовленостями 1658–1659 рр. до православних від уніатів перейшла «люблінська церква»⁸⁰, а в п.6 обумовлювалося, що членами сенату мають бути «отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними»); пп.7–8 – визначала статус «київських шкіл»; пп.9–10, 12 – «вольності» Війська Запорозького; п.11 – згадувала про козацький реєстр («компут»); п.12 – взаємовідносини козаків із «державцями» в «добрах шляхетських і духовних» п.14 – визначала статус і повноваження гетьмана; п.18 – піклувалася про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

До Варшави поїхала козацька делегація на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським, генеральним писарем Іваном Чекаловським, чигиринським полковником Прокопом Бережецьким та корсунським полковником Гнатом Бережецьким. Однак на сесії сейму, що розпочалася 17 березня, було не до вирішення «української проблеми». Натомість на ній ішла запекла політична боротьба між прихильниками партії короля та коронного гетьмана Любомирського⁸¹. Посли від України були прийняті Яном II Казимиром лише тоді, коли сейм був зірваний – у кінці квітня 1666 р. Незважаючи на те, що домагання козацтва зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною, а король відбувся лише загальними й ухильними фразами щодо «батьківського піклування» про Військо Запорозьке.

Під час військової виправи з метою відвоювання Лівобережної України П.Дорошенко у листі від 16 серпня 1666 р. до Яна II Казимира відзначав, що він хоче лише «...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»⁸². Одночасно, зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, П.Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. У зв'язку з тим, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював його як у листах до королівської канцелярії, так і у зверненнях до польських урядовців Я.Собеського та Я.Стахурського. Однак у цей час Варшава за спиною гетьманського уряду проводила переговори з Москвою щодо укладення перемир'я, про фактичне позитивне рішення цього П.Дорошенко дізнався наприкінці липня 1666 р. Водночас гетьман не залишав надії добитися королівської при-

хильності. У листі до Яна II Казимира від 5 жовтня П.Дорошенко просив його надати «виразний ординанс», який би узаконив похід правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну⁸³. Однак Річ Посполита не лише не підтримала спроби Дорошенка об'єднати Україну, а й провела заходи, які змусили гетьмана відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий» – наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Восени 1667 р. П.Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польсько-литовського короля та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У результаті протистояння польських військ, з одного боку, й татарських та українських – з іншого, між королем та правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його «потенційним» підданим. Ця угода мала назву «*Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*»⁸⁴. З обох боків також була принесена присяга⁸⁵. Із вуст гетьмана П.Дорошенка та старшини вона звучала так: «... так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почувачись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усілякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього – чистою стверджуємо»⁸⁶. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»⁸⁷.

Якщо порівняти положення Підгаєцької 1667 р. та Гадяцької 1658 р. угод, то насамперед впадає у вічі те, що Корона Польська погодилася на те, «щоб козаки і їхні хутори були вільні» та зобов'язувалася не вводити своїх військ «в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорозьке проживає»⁸⁸. Тобто, таким чином польська влада визнавала за Українським гетьманством право на владу над тією територією, яка вже фактично перебувала під владою П.Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві, що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів П.Дорошенка щодо опанування західноукраїнським регіоном, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином примусили українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я. Уже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогам, вислане в Україну військо поводить ся, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків із міст, чатує на них; займає худобу, одбирає у козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послі наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить ся не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців із мировим трактатом»⁸⁹.

Зважаючи на підгаєцькі домовленості, у грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові»⁹⁰. У відповідь П.Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм 1668 р., але лише після того, як «збере перед Різдом раду», а та у свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським гетьманатом та Короною Польською. Очевидно, таким чином П.Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії⁹¹.

III

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східною Галичиною втрачено, П.Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує у царя Олексія Михайловича та гетьмана І.Брюховецького Лівобережну Україну. «За короткий час свого побуту на лівому березі П.Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»⁹², – зробили з цього приводу висновок учені. В усіх православних церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁹³. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів та монастирів і підтвердив право на їхні маєтності. Посиллення влади П.Дорошенка дуже налякало верхівку польсько-литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман із регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинилося до відтягнення основних сил П.Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі – Т.Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну»⁹⁴, – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Хоча за свідченнями польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав П.Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не висилав коронного війська, а він, П.Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався»⁹⁵. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він усе ж таки прийняв турецькі санджаки, П.Дорошенко свідчив – він це зробив лише заради збереження України «в цілості» та для захисту її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»⁹⁶.

Тут треба зазначити, що вже у січні 1668 р., через три місяці після того, як він присягнув королеві у Підгайцях, П.Дорошенко заявив про свою вірність султану Османської імперії Мегмеду IV. На нашу думку, мотивацією такого вчинку гетьмана були: по-перше, «закулісні» переговори між королем і царем та укладення Андрусівського перемир'я; по-друге, порушення польською стороною взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також на переконання гетьмана, положень Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П.Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал Міхала Корибути й був вручений гетьману лише через рік (імовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.⁹⁷, переконливо промовляв

про вірно обрану П.Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати короля султаном, а султана королем». Одночасно того ж 1668 р. правобережне Українське гетьманство розпочало переговори про підданство московському царю, під час яких, до речі, на пропозицію росіян розірвати союз із Кримським ханством, П.Дорошенко відповів, що не може цього зробити з огляду на існування відповідного пункту в Гадяцькій угоді⁹⁸.

Мотивація гетьмана відносно зриву сюзеренних відносин із Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найбільш повно була викладена у листі П.Дорошенка до Я.Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей П.Дорошенко писав, що «...Як вони (поляки – Т.Ч.) Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького (І.Виговським – Т.Ч.), і собою заприсягнули Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посилали... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], не на Гадяцькій правдивій Комісії (тобто 16 вересня 1658 р. – Т.Ч.), але на Варшавському концепті (тобто затверджені на сеймі 1659 р. – Т.Ч.) із неприязнем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і] П[оспол]л[и]тої правлять»⁹⁹. Тобто, П.Дорошенко закидав полякам невиконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли під час затвердження були зміненні її найбільш важливі положення.

На початку 1669 р. П.Дорошенко надіслав лист польсько-литовському королеві, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана¹⁰⁰. Додатковим доказом прихильності українців стала висилка «Інструкції на сейм коронаційний до Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького» на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня–липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які були направлені ще на сейм 1666 р.¹⁰¹ Вступна частина цього документу (він має два варіанти текстів «акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію Найяснішого Короля Міхала»¹⁰² та власне згадану «Інструкцію»), який у свій час був детально опрацьований М.Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до польської влади, в якому говорилося, що українці добре свідомі того, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і «за мінімальну суму московських динарів продали нас» Москві, а це у свою чергу підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією¹⁰³.

Власне, сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідає структурі Гадяцької угоди 1658 р. – спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана і т. д. Уже в 1-му пункті зазначалося, що, «згідно з Гадяцькими пактами», уніати в Україні мали бути «послушними» римському костьолові, а православні мали підлягати Константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Белзького, Підляського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимо-

га про «фундацію Академії в Києві», що прямо повторювало відповідні статті текстів угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що у 6-му пункті говорилося, щоб із «Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той, лютри (лютерани – Т.Ч.) і кальвіни (кальвіністи – Т.Ч.) й магістри іншої віри в академіях і школах руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді»¹⁰⁴. Таке прохання козацької старшини опріч конфесійної толерантності засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт – в Українському гетьманстві, незважаючи на погіршення стосунків із Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. (а також існування Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Москвою), все ж таки хотіли вважати положення Гадяцької угоди діючими! Про це свідчив і 10-й пункт, де українці просили «про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...»¹⁰⁵.

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького та всього українського (руського) народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, але вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом¹⁰⁶. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому із сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П.Дорошенка під османську протекцію¹⁰⁷. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирини знову направив до польсько-литовського короля листа, в якому запевнив того, що й не думав піддаватися султанові. На нашу думку, це засвідчувало бажання гетьмана при збереженні османського номінального протекторату все ж таки не відмовитися від фактичної королівської зверхності¹⁰⁸.

Із початком 1670 р. П.Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я.Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу¹⁰⁹. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й.Храповицького, саме у цей час, український гетьман прохав короля Міхала Корибута «Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко – Т.Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»¹¹⁰. 15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного підканцлера Речі Посполитої А.Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українсько-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманством і Коронаю Польською. У цьому ж листі П.Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах польсько-литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плот» і запитував: хіба це справедливо титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадується?¹¹¹

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П.Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я¹¹². Окрім того, П.Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників козацьких старшин С.Білоцерківського і П.Смардовського¹¹³. У травні П.Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М.Вуяхевичем¹¹⁴.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П.Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя козацької держави. Оцінюючи Острозький проект П.Дорошенка з іс-

торично-правового погляду, польський історик А.Пшибось зазначав, що це був аж ніяк «не унійний зв'язок між Україною та Польщею, а ні тим більше широка автономія першої у складі останньої»¹¹⁵. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були «примиренням двох самостійних потуг». Хоча М.Яворський писав, що гетьман П.Дорошенко 1670 р. запропонував Варшаві програму «широкої автономії» України на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства¹¹⁶.

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П.Дорошенко на основі положень Гадяча 1658 р. підготував спеціальну інструкцію козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів¹¹⁷. У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, Українське гетьманство вимагало від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях, «поки язык народу Руського засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документа в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Так, наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча¹¹⁸. Посилання на Гадяцьку угоду було й у тому пункті, який стосувався впровадження академії та шкіл в Україні: поляки мусили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, однак в «Інструкції» 1669 р. гетьманський уряд уже звертався із проханням про дозвіл «аріянам, кальвінам і лютерам» бути присутніми в українських академіях та школах. Але найбільшу цікавість викликає наступний пункт інструкції дипломатам польсько-литовської держави від 1670 р., де відзначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено «багато чого», аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких трактатів» та й взагалі Гадяцька угода втратила своє значення у результаті повороту Лівобережної України до московського протекторату¹¹⁹.

Вважаємо, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали її чинною, а поляки – навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П.Дорошенка угоди в Острозі, змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією – на старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід правобережного Українського гетьманства під сюзеренітет султана. За допомогою цього П.Дорошенко намагався забезпечити собі обсяг більших владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Окрім того, П.Дорошенко розумів, що Корона Польська вселяючі підтримуючи гетьманування на Правобережжі свого ставленика М.Ханенка, не дозволить добитися улегітимнення «прав і вольностей» Українського гетьманства хоча б на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками П.Дорошенка, прибуло посольство від М.Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С.Богаченком у складі старшин Я.Ярошенка, Р.Малюка, І.Полтавця, І.Завіши, С.Білого та В.Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків¹²⁰. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «циріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Уже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами П.Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)¹²¹. Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без усіляких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо¹²².

Починаючи від М.Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі¹²³. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту П.Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях, значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом П.Дорошенком М.Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб у тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. – Т.Ч.)»¹²⁴. Отже, більше, ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту – вона знову хотіла повернутися до передреволюційних стосунків зі своїм «корпоративним васалом» – Військом Запорозьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричне Українське гетьманство. Символічно, що договір із представниками маріонеткового гетьмана М.Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р., чернігівським воєводою Станіславом Бензовським.

Незважаючи на свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт із польською владою, П.Дорошенко у жовтні 1670 р. усе ж таки вислав своїх представників Я.Петрановського та М.Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію П.Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. Із вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком¹²⁵, до Чигирини привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також сейми 1669 р. і 1670 р. Майже на всі прохання української сторони король відповідав відмовою. Серед іншого він відзначав, що скасування унії в Україні не залежало від світської влади (!?), а виокремлення гетьманству особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута Вишневецького, знову постало «Руське князівство», від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі «езуїтською» відмовкою, адже старшина Ю.Хмельницького у 1660 р. відмовлялася лише від назви «Руське кня-

зівство», але ніяк від можливості мати для Війська Запорозького особливу автономну територію, «права та привілеї» козацького та інших станів України.

Після приїзду послів із Варшави та прочитання листа П.Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й.Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... уже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»¹²⁶. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що він із 1667 р. вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було нічим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з цим Й.Шумлянський змушений був звітувати королю: «...ці люди (козаки-українці – Т.Ч.) не хлопи, але народ самостійний»¹²⁷.

IV

Обурений відмовою укласти із ним Острозький договір у листі до коронного гетьмана Я.Собеського від 7 грудня 1670 р. П.Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»,¹²⁸ – писав П.Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я.Піво вщент вирівав населення села Ольшанка) український гетьман заявляв, що йому приходиться шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плондрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно посла П.Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до «переукладення» з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав із собою дипломатичну «Інструкцію» від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П.Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення проведення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: «... Адже тоді (перед 1648 р. – Т.Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Уже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»¹²⁹.

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха I Вільгельма лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів польсько-литовської держави: «Бажаючи, одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й[ого] М[ило]сті Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити.»¹³⁰ Водночас, український гетьман і далі листувався із королем М.Корибутом та великим коронним гетьманом Я.Собеським. Наприкінці березня 1671 р. П.Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни¹³¹. Українські вимоги склалися із 7 пунктів і базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проекту

1670 р.¹³² Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Згідно з висновками М.Яворського, військові плани Українського гетьманства у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) та забезпечити себе від наступу литовських військ із Півночі; на другому етапі – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська і нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П.Дорошенка за султанського ленника¹³³.

У зв'язку з цим улітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Українського гетьманства. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно вирішення «козацької проблеми» сформувалися дві партії: по-перше, це «партія війни», яка трактувала «великий політичний рух» в Україні як звичайний бунт у рамках заборонної Ординації 1638 р. і прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності в «хлопи»; по-друге – «партія примирення», яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася «сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю»¹³⁴. Перемогу отримали прихильники ідеї знищення козацької держави та цілковитого підкорення «свавільних» українських козаків.

Польська армія на чолі з Я.Собеським, підсилена полками «колаборантів» М.Ханенка й І.Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевом, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П.Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля М.Корибути від 24 серпня 1671 р. Водночас, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті – Т.Ч.)... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій...»¹³⁵. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»¹³⁶. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В.Хилькевичем. Той передав Я.Собеському листа від П.Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом В.Хилькевич заявив, що перед тим, як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України¹³⁷. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Не дивлячись на своє підпорядкування Османам, П.Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А.Пшибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України¹³⁸. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, наприклад, у документі під назвою «*Вотум Й.м.сці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана В.Кор. На Сейм 1672 року*» зазначалося, що «завжди на Комісіях (тут, очевидно, ішлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії – Т.Ч.) з Козаками» серед найбільш принципових був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких затягати мала»¹³⁹. А тому навіть перед турецькою загрозою завоювання Польщі шляхта не хотіла йти на поступки Чигирину й віддавати під «Булаву Гетьманів» частину своєї колишньої території. Одночасно, українським послам на сеймі 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П.Дорошенка від турецької протекції з ним будуть

розпочинати вести мирні переговори. Але це були дипломатичні відмовки – король М.Корибут уже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укласти будь-яких домовленостей зі «свавільним» П.Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, що вплинула на стосунки між Короною Польською та Українським гетьманством – до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам'янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

За Бучацькою угодою від 16 жовтня 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією до Високої Порти відходило Західне Поділля. Крім того, Корона Польська відмовлялася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана П.Дорошенка: «Україна має належати козакам у старих кордонах»¹⁴⁰, – зазначалося в 4-му пункті цього польсько-турецького договору. Таким чином, під владою П.Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель відходила до Польщі. Представники правобережного Українського гетьманства під час проведення попередніх переговорів між обома «високими сторонами» вимагали включити до мирних положень пункт щодо встановлення західного кордону козацької держави, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь.

Треба відзначити, що, незважаючи на Бучацький договір, правобережний гетьман П.Дорошенко продовжував переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося, наприклад, під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої вже згадуваним священиком Й.Шумлянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С.Тупталом (жовтень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П.Дорошенка до багатьох польських урядовців¹⁴¹. Гетьман у цей час навіть звільнив із полону декількох польських полонених¹⁴².

Зі свого боку, політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я.Собеського) з огляду на рішення розпочати війну з Османською імперією, намагалася перетягнути правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося «дозволити йому (Дорошенку – Т.Ч.) на час України»¹⁴³, але опираючись не на Гадяцькі положення, а брати за основу пункти «Інструкції»¹⁴⁴, що надавалися польським комісарам на Острозьку комісію й були затверджені варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р.¹⁴⁵

У квітні 1673 р. варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П.Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму відзначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу¹⁴⁶. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські війська на чолі з Я.Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П.Дорошенка) під Хотином і таким чином довели свою військову спроможність щодо оволодіння усією Правобережною Україною.

Як зазначав історик Я.Волінський, із обранням Я.Собеського на королівський трон Речі Посполитої у Варшаві спочатку (незважаючи на сумніви та попередні непорозуміння) усе ж таки рахувалися з думкою щодо повернення правобережної частини Українського гетьманства до польсько-литовської держави на умовах Гадяцької угоди¹⁴⁷. Однак «партія війни» вже вкотре перемогла.

Зважаючи на те, що основні сили армії Османської імперії, залишивши свої гарнізони у подільських фортецях, покинули українські землі, наприкінці 1674 р. на Українське гетьманство черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем, колишнім великим коронним гетьманом та маршалком Я.Собеським. Воно відвоювало у П.Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно висло-

вився історик З.Вуйцік, політикою короля Яна III Собеського у цей час мала бути війна «найвищого гатунку – із росіянами, турками, татарами, але передусім із гетьманом Дорошенком»¹⁴⁸. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином добре висвітлив у своїй книзі інший польський учений Я.Волінський¹⁴⁹.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною П.Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польсько-литовського короля, «аби її (Україну – Т.Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... **народу Руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням**»¹⁵⁰.

Одночасно, в універсалі від 13 грудня до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Паволоцького і Білоцерківського полків український гетьман висловлювався більш гостро й говорив, що король Речі Посполитої «ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, але **звиклими трактатами і добрим способом** мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...»¹⁵¹. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти українців «ласки хитрі омани», однак, як попереджав П.Дорошенко, населення Білоцерківського і Паволоцького полків: «за оманами наступає тиранство»¹⁵².

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції П.Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів і вислав до Чигирин своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹⁵³. Та отримавши звістку про те, що поляки, незважаючи на початок мирних переговорів, готуються до походу на Чигирин, П.Дорошенко вирішив відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹⁵⁴.

На переломі 1674–1675 рр. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й.Шумлянським, а також С.Морштиним. Воно мало завдання від Яна III Собеського: по-перше, пояснити П.Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала у рятуванні «християн від бусурманів»; по-друге, запевнити «бунтівливих» українців у тому, що вони отримають «батьківське ласкаве прощення» від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом, і, по-четверте, що лише в разі вислання П.Дорошенком татарського війська з України, король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів із Чигирином¹⁵⁵. У лютому 1675 р. воно повернулося до Варшави з пропозиціями від Українського гетьманства, які були викладені у документі під назвою «*Пункти голівні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просять, до повинного Пана підданства приступити хоче*»¹⁵⁶. Зважаючи на те, що цей документ був випрацюваний П.Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Усього таких пунктів нараховувалося чотирнадцять й опиралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднів-

ської 1660 р. угод між Українським гетьманством і Коронаю Польською. Зокрема, уже в 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що «старовинні греко-руські церкви і монастирі» мають «згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою людям народу православного греко-руського бути віддані». У п.3 відзначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств «Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською...»¹⁵⁷. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «очищений від Москви» Київ. Звичайно, що у цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир'я (ці території знаходилися під сферою впливу московського царя), не міг погодитися на такі «радикальні» пропозиції українців.

Більшість із прохань П.Дорошенка, викладених у Чигиринських пунктах 1675 р., були відкинуті Яном III Собеським. Хоча король Речі Посполитої й відзначав у документі під назвою «Відповідь на пункти під іменем Війська Й. К. М. П. Н. М. рицарського подані», що «нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити»¹⁵⁸.

«Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості, яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем», – писав П.Дорошенко після цього до Яна III Собеського, жалкуючи, що на основі Гадяцького 1658 р., а також окремих положень Зборівського 1649 р. та Чуднівського 1660 р., трактатів протягом 1675 р. так і не було укладено українсько-польської угоди.

Зважаючи на наступ на Правобережжя з одного боку польського війська, а з іншого – підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманщини, у жовтні 1675 р. П.Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі й Росії. Однак під натиском переважаючих військ Москви і Батурина у вересні 1676 р. П.Дорошенко відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана І.Самойловича та російської протекції.

Так завершилася «Гадяцька епопея» одного з найближчих соратників Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького та П.Тетері, який протягом 1665–1676 рр. продовжував їхню політику щодо утвердження на міжнародній арені Української держави раннього нового часу. Небажання польської сторони на основі Гадяцької угоди 1658 р. вирішити «удільницькі» прагнення П.Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана Війська Запорозького в обійми Московського царства.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією напередодні віденських подій, король Речі Посполитої Ян III Собеський вирішив активізувати свої дії у справі вирішення «козацької проблеми» та набору українців на службу до свого війська. Улітку 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, вирушає нобілітований козацький полковник В.Іскрицький¹⁵⁹, який раніше проходив службу при королівському дворі й був племінником по материнській лінії колишнього гетьмана Правобережної України П.Тетері.

Представник Варшави мав агітувати козаків, які після смерті Євстафія Гоголя на початку 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб ті зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському королю в боротьбі проти Османської імперії. По приїзді на Правобережжя в липні 1682 р.

В.Іскрицький зачитував представникам козацької старшини такі слова з королівської інструкції: «...Війську козацькому час показати світові, що не є виродками батьків своїх: та ж у них мужність у серці, та християнська охота котра була в Чуднові, Підгайцях і Гадячі...»¹⁶⁰.

Як бачимо, перед черговою турецькою загрозою Ян III Собеський натякав на можливість укладення польсько-української угоди на зразок тих, що існували між Українським гетьманством і Коронаю Польською в 1658, 1660 та 1667 рр. У зв'язку з цим один із найвидатніших польських королів обіцяв відновити всі «прадавні вольності і привілеї» козацького та інших станів України, подбати про рівноправність православної віри тощо. Однак, не зважаючи на активну участь українського козацтва у війні Священної ліги з Османською імперією, включно до своєї смерті у 1696 р. король Ян III Собеський так і не виконав своїх обіцянок щодо відновлення ідей Гадяча.

Широко пропонується варшавськими й чигиринськими колами ідея т. зв. тринародової польсько-литовсько-української (руської) держави, на нашу думку, усе ж таки залишилася не лише на дипломатичних паперах 1658 – початку 1660-х рр., а й продовжувала жити включно до початку 1680-х рр. і спорадично виникала у колах українського та польського політикуму протягом кінця XVII–XVIII ст.

Із боку Українського гетьманства факт існування пропозицій щодо відновлення якщо не всієї Гадяцької угоди 1658 р., то хоча б окремих її положень засвідчувалися не лише текстом Чуднівської угоди 1660 р., але й такими різноплановими, але цільними за внутрішнім «ідеологічним змістом» документами й матеріалами як: звернення («супліки», «пункти», «інструкції») Війська Запорозького на варшавські сейми 1661 р., 1664 р., 1666 р., 1669 р., 1670 р., 1672 р.; вимоги гетьмана П.Дорошенка на т. зв. Острозьку комісію 1670 р.; гетьманські листи до королів Яна II Казимира, М.Корибута Вишневецького і Яна III Собеського у 60-х – першій половині 70-х рр. XVII ст.; Чигиринські пункти 1675 р. від Українського гетьманства до Корони Польської; матеріали українсько-польських посольств другої половини 1660-х – початку 1680-х рр. тощо.

Прагнення української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був гетьман П.Дорошенко, до порозуміння із польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Яна II Казимира, М.Корибута Вишневецького та Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, що існували між Варшавою та українським козацтвом напередодні 1648 р.

У зв'язку з досліджуваною нами у цій розвідці проблематикою, чи не найкраще свого часу висловився відомий польський історик Я.Волінський, який у ґрунтовній монографії «Король Ян III та справа України» (Варшава, 1934) дійшов такого важливого висновку – державні діячі Речі Посполитої в другій половині XVII ст. так і не змогли вирішити «руську проблему», яка, на думку вченого, для панівних кіл Польсько-литовської держави виявилася «не зовсім зрозумілою, а тому і не зреалізованою».

З іншого боку, 1707 р., майже через півстоліття після підписання Гадяцької угоди, найбільшче оточення українського гетьмана І.Мазепи збиралося на таємні наради, де згідно зі свідченнями П.Орлика «про способи оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали, які той же полковник миргородський (Д.Апостол – Т.Ч.) з бібліотеки взяв був». Відомо також і те, що 1708 р. окремі положення Гадяцької угоди були відображені в укладеному між Україною гетьмана І.Мазепи та Польщею короля С.Лещинського договорі.

Несподівано про Гадяцьку угоду в Польщі згадали під час вибуху визвольного повстання українців у 1768 р., тобто через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою «Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського Релігії Грецької Східної вірування слугуючих, порядком років укладених», де наводилися витяги щодо забезпечення функціонування православної церкви та її віруючих не лише з тексту «Гадяцької комісії» 1658 р., але й відповідні уривки із сеймової ратифікації (апробації) Гадяцької угоди за 1659 р.

Отже, ідея відновлення Гадяча періодично зринала серед козацької верхівки аж до виступу І.Мазепи за «права та вольності» станів Українського гетьманства у 1708–1709 рр. Із боку Варшави про українсько-польську унію чи не востаннє дивним чином було згадано під час буремних подій Коліївщини 1768 р. Водночас небажання владних кіл Речі Посполитої в межах Гадяцького проєкту долучити до свого шляхетського «політичного тіла», окрім польського та литовського народів, ще й третій народ – український/руський/козацький – стало однією з головних причин занепаду, а потім і зруйнування вже наприкінці XVIII ст. самої Польсько-литовської держави, яка колись обіймала величезні терени від Балтійського до Чорного морів...

¹ Див., наприклад: *Будзиновський В.* Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. – Л., 1907; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – №89. – Л., 1909; *Стадник М.* Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн.VIII. – К., 1911; *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930; *Мишко С.* Гадяцький договір. – Детройт, 1959; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К., 1994; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999 – №1; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosciowe. – Warszawa, 1937. – №1–2; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – Lwów, 1922; *Kot S.* Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż, 1960; *Dziwanowski M.* Dualism or Trialism? Polish federal tradition // Slawonic and East European Review. – Vol.41. – 1963; *Serczyk W.* Hadziacz 1658 // Kontrasty. – R.19. – №3. – 1986; *Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita trojga narodów. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007 та ін.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.802; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – К., 1998. – С.32–35. Про біографію І.Виговського див.: *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004; Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції / Авт. В.Пшик та ін. – Львів, 2006.

³ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – С.33.

⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.11.

⁵ Там же. – С.9.

⁶ Там же. – Т.XI. – С.807–808.

⁷ Там же. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.233.

⁸ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.236.

⁹ Там само. – С.238–239.

¹⁰ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.181.

¹¹ Там же. – Т.IV. – С.44.

¹² Цит. за: Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.3. – Т.VI. – К., 1914. – С.332–333; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – С.65; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej (Wyd.3). – Warszawa, 1996. – S.428.

- ¹³ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – Ч.1. – С.64.
- ¹⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.38–39.
- ¹⁵ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.240–242.
- ¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – С.55.
- ¹⁷ Там само. – Т.VII. – С.184.
- ¹⁸ Про термін «полівасалітет» див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.13–14. Див. також нашу статтю: Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія: Частина I. – Чернівці, 2003. – С.315–318.
- ¹⁹ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин... – С.47.
- ²⁰ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі БМЧ Краків). – Од. зб.402. – Арк.317.
- ²¹ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.121.
- ²² *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001. – С.193–194.
- ²³ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.547.
- ²⁴ Порівн.: *Горобець В.* Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – Част.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.185.
- ²⁵ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.210.
- ²⁶ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.VI. – С.356.
- ²⁷ Там же. – С.357.
- ²⁸ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.VI. – С.359–360.
- ²⁹ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.266–267.
- ³⁰ *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського. – Б. м., б. д. – С.177.
- ³¹ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.107.
- ³² *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.193.
- ³³ Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. – К., 1996; *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – №3. – 1998. – С.76–83; *Малов А.В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – Москва, 2006. – С.444–450.
- ³⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.III. – К., 1898. – С.318.
- ³⁵ *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського... – С.103.
- ³⁶ Акты ЮЗР. – Т.XV. – Санкт-Петербург, 1892. – С.298. Про біографію А.Ждановича див.: *Гурбик А.* Київський полковник Антон Жданович // УІЖ. – №3. – 1998. – С.130–139.
- ³⁷ Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.267.
- ³⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. – Т.III. – С.323–325.
- ³⁹ Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.368.
- ⁴⁰ Цит. за: *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського... – С.102.
- ⁴¹ *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.197.
- ⁴² БМЧ Краків. – Од. зб.399. – Арк.255.
- ⁴³ *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С.31.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.163.
- ⁴⁵ Там же. – С.168.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.179; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.277.
- ⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.184.
- ⁴⁸ Там же. – С.192.
- ⁴⁹ Там же. – Т.VII. – С.271.
- ⁵⁰ Там же. – С.279.
- ⁵¹ Там же. – Т.XV. – С.368–369.
- ⁵² Там же. – Т.IV. – С.226, 230; Т.XV. – С.295.

⁵³ Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII віку // Східний світ. – К., 2000. – №1–2. – 1997. – С.206–215.

⁵⁴ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.244–245, 484–485.

⁵⁵ Pribram F. Die Berichte F. von Lisola. – Wien, 1887. – S.519.

⁵⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.484–485.

⁵⁷ Обґрунтування причин відмови українського уряду від московської протекції досить ґрунтовно висвітлені у сучасному документі під назвою «Маніфест Війська Запорозького до європейських володарів» (1658), який повністю вміщений у додатку до цього видання.

⁵⁸ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С.118–119; Степанков В. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.315–316; Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С.5–6.

⁵⁹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // УІЖ. – №1. – 2007. – С.39–57 (бібліографія: С.57–61).

⁶⁰ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.351–353.

⁶¹ Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazyana Kochowskiego. – Т.ІІ. – Poznan, 1859. – S.95–96.

⁶² В історіографії Чуднівський договір називають ще й «Слободищанським», з огляду на те, що він був укладений під містечком Слободищі за 25 верст від міста Чуднова на Житомирщині.

⁶³ Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. – Т.1. – Kraków, 1845. – S.165–169; Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. – Warszawa, 1931. – S.90–118; Kaczmarczyk J. «Dzialo sie w obozie pod Cudnowom dnia 17 octobra anno 1660» // Z dziejow Europy Srodkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – S.221–226; Марченко М. Боротьба Польщі і Росії за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941. – С.64–67.

⁶⁴ Volumina legum. – Т.IV. – Petersburg, 1859. – S.359; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.44.

⁶⁵ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007. – S.138.

⁶⁶ Volumina legum. – Т.IV. – S.762.

⁶⁷ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.473–476.

⁶⁸ Пам'ятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – Т.IV. – К., 1859. – С.293; Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.74.

⁶⁹ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.545–586.

⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С.265–279; Крикун М. Між війною та радою. – С.99–174; Горобець В. Еліта козацької України... – С.422–443.

⁷¹ У відведений час комісія не працювала, а тому в «Інструкції» на сейм 1661 р. козаки вимагали, щоб було призначено 3–4 комісари від католиків і стільки ж від православних українців. Налагодженням діяльності цієї інституції, посилаючись на Гадяцьку угоду 1658 р., переймався уряд Ю.Хмельницького і протягом 1662 р. (Див.: Крикун М. Між війною та радою. – С.144).

⁷² Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.50–51.

⁷³ БМЧ Краків. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – Од. зб.160. – №291. – Арк.1278.

⁷⁴ Дорошенко Д. Указ праця. – С.59.

⁷⁵ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.417.

⁷⁶ Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. – С.20–248.

⁷⁷ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – №47. – Арк.615.

⁷⁸ Там само. – Од. зб.402. – Арк.615–633; Дорошенко Д. Указ. праця. – С.71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. – №2–3. – Львів, 1999. – С.311–349.

⁷⁹ Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С.381.

⁸⁰ Тут ідеться про православну Спасо-Преображенську церкву в Любліні.

⁸¹ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.76.

⁸² Там само. – С.90.

⁸³ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr.Kluczycycki. – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.253–254.

⁸⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.2. – Kraków, 1883. – S.290–292.

⁸⁵ Взаємну присягу Війська Запорозького та Корони Польської було складено у приміщенні римо-католицької церкви Пресвятої Трійці в містечку Підгайцях (суч. Тернопільська обл.). Церква Пресвятої Трійці й до цього часу залишається одним із небагатьох зразків сакрального будівництва, де еклектично поєдналися пізньоренесансний, готичний і бароковий архітектурні стилі. Вона була збудована на місці згорілого у 1463 р. старовинного дерев'яного православного храму. У 1621 р. зруйнована під час турецько-татарського нападу. Відновлена протягом 1634–1641 рр. і неодноразово перебудовувалася включно до XIX ст. У крипті каплиці костюлу похований один із супротивників Б.Хмельницького великий коронний гетьман Речі Посполитої, краківський воєвода і засновник Станіславова (суч. Івано-Франківськ) Станіслав Ревера Потоцький (1579–1667 рр.). Сьогодні церква у Підгайцях є однією з небагатьох історичних пам'яток, де перебував видатний український державний діяч П.Дорошенко і яка збереглася до нашого часу. На жаль, зараз ця унікальна споруда перебуває у занедбаному і напівзруйнованому стані (*Колодницький С.* Підгаєцькі угоди Петра Дорошенка 1667 року // Галицька брама (Львів). – 2006. – №3–4).

⁸⁶ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.671.

⁸⁷ Там само. – Арк.672.

⁸⁸ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.665–668.

⁸⁹ Цит. за: Дорошенко Д. Указ. праця. – С.145.

⁹⁰ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.301–302. Зазначимо, що П.Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернення йому булави та інших клейнодів (а також частини архіву та скарбу Війська Запорозького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П.Тетерею (про це ширше див.: *Крикун М.* Між війною та радою. – С.175–204). Однак Корона Польська всіляко затримувала їхнє повернення. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М.Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що П.Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV, аби той забрав у П.Тетері (у 1670 р. він утік із Польщі до Османів) «булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завіз із собою (до Адріанополя. – Т.Ч.)» (Новые данные о Н.Спафарие // ЧОИДР. – Кн.IV. – 1900. – С.36).

⁹¹ Висвітлення українсько-турецьких стосунків за гетьманування П.Дорошенка не є завданням цієї розвідки. Про них докладніше див.: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933.

⁹² *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.200.

⁹³ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.66.

⁹⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.301.

⁹⁵ Цит. за: *Соловьёв С.М.* История России. – Кн.3. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1896. – Сбц.365; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.181.

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.272.

⁹⁷ Там само. – С.184–185.

⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.250.

⁹⁹ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol.1. – Pars.1. – Kraków, 1881. – S.362.

¹⁰⁰ *Chrapowicki J.A.* Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J.Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S.185–186.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1887. – С.96, 99.

¹⁰² Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава). – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.2; *Крикун М.* Указ. праця. – С.299–301.

¹⁰³ *Крикун М.* Указ. праця. – С.292.

¹⁰⁴ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.2; *Крикун М.* Указ. праця. – С.299.

¹⁰⁵ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.4; *Крикун М.* Указ. праця. – С.300.

¹⁰⁶ БМЧ Краків. – Од. зб.602. – Арк.677–684.

¹⁰⁷ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.176–177.

- ¹⁰⁸ Див. ширше: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.123–141.
- ¹⁰⁹ *Grabowski A.* Starożytnosci historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. – Т.2. – Kraków, 1840. – S.300.
- ¹¹⁰ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.197.
- ¹¹¹ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.291–292.
- ¹¹² *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1971 r. // *Studia I materiały do historii wojskowosci polskiej* (далі – SMHW). – Т.ХІ. – Cz.I. – Warszawa, 1965. – S.71.
- ¹¹³ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.288.
- ¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.196.
- ¹¹⁵ *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.155.
- ¹¹⁶ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671. – S.72.
- ¹¹⁷ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.196–206.
- ¹¹⁸ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.293.
- ¹¹⁹ Там само. – С.295.
- ¹²⁰ Там само. – С.306.
- ¹²¹ *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. – Т.2. – Kraków, 1898. – С.396; *Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Vol.II. – Pars.I. – S.614.
- ¹²² АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.210–215; Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.346–351.
- ¹²³ *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.15: Руина. – Санкт-Петербург, 1905. – С.168–169; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.308; *Степанков В.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.308; *Чухліб Т.* Михайло Ханенко // Там само. – С.321.
- ¹²⁴ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.210.
- ¹²⁵ *Volumina legum.* – Т.V. – Petersburg, 1860. – S.30.
- ¹²⁶ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – S.630.
- ¹²⁷ *Ibid.* – S.631.
- ¹²⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. – Т.VII. – Вильно, 1879. – С.149–150.
- ¹²⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – S.623–624.
- ¹³⁰ Цит. за: *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Львів, 1914. – С.127–129. Див. також: *Оляничин Д.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. – Т.151. – Львів, 1931. – С.151–174.
- ¹³¹ *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – Kraków, 1845. – S.308–309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki. 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.159.
- ¹³² *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – S.308.
- ¹³³ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. – S.81.
- ¹³⁴ *Ibid.* – S.74.
- ¹³⁵ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – S.673–674.
- ¹³⁶ *Ibid.* – S.614.
- ¹³⁷ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.365.
- ¹³⁸ *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki. – S.166.
- ¹³⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – S.857.
- ¹⁴⁰ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – №45. – Т.4. – Арк.153–155; Ф. «Архів Замоїських». – Од. зб.3037. – Арк.222–225; БМЧ Краків. – Од. зб.609. – Арк.46–46 зв.; Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів – Ф.6639 (м-ф.32423). – №615.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.ХІ. – С.286; *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – S.854–858.
- ¹⁴² *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – S.258–260.
- ¹⁴³ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.2. – S.1237. *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.452.

¹⁴⁴ Повна назва цього документу була такою: «Deputacuja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez suplike podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a.D. 1670».

¹⁴⁵ *Wolinski J.* Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Т.Х. – Cz.2. – Warszawa, 1964. – S.256.

¹⁴⁶ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – V.2. – P.2. – S.1087–1093.

¹⁴⁷ *Wolinski J.* Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.6.

¹⁴⁸ *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629–1696. – Warszawa, 1994. – S.244.

¹⁴⁹ *Wolinski J.* Krol Jan S. Sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934.

¹⁵⁰ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.113; *Wolinski J.* Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Т.Х. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.245.

¹⁵¹ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.119; Там само. – Од. зб.172. – Арк.593.

¹⁵² Там само; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.88.

¹⁵³ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.111–112; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.14–15.

¹⁵⁴ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – №355. – Арк.19–20; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.17; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.533–534.

¹⁵⁵ *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.21–22; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.531.

¹⁵⁶ Опубліковано: *Wolinski J.* Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.23–27. Див. також: *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.534–541.

¹⁵⁷ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Замойських». – №3036. – Арк.235–242.

¹⁵⁸ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.538. Порівн.: *Bendza M.* Tendencje unijne wzgledem cerkwi prawoslawnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987.

¹⁵⁹ Про місію полковника В.Іскрицького 1682 р. більш докладніше див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.281–282; *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.558–580; *Wójcik Z.* Misja Bazylego Iskrzyckiego do Kozakow w roku 1682 // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – P.1189–1200.

¹⁶⁰ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Замойських». – №3036. – Арк.252–260.

The article shows the history of Ukrainian-English relations from the middle of the XVII c. till the beginning of the XVIII c. Attention is focused on Hadiach treaty of 1658, on the events connected to its complication and a permanent idea of re-establishment.